

УДК: 720; 811.133.1

**Толубаева Гүлнара Мамыровна, Абдышова Зарина Абдиназаровна, Нурмаматова
Мейликан Тагайбековна**

Ош мамлекеттик университетинин Мамлекеттик тил кафедрасынын улук окутуучусу
Ош мамлекеттик университетинин Мамлекеттик тил кафедрасынын улук окутуучусу
Ош мамлекеттик университетинин Мамлекеттик тил кафедрасынын улук окутуучусу

**Толубаева Гүлнара Мамыровна, Абдышова Зарина Абдиназаровна, Нурмаматова
Мейликан Тагайбековна**

Старший преподаватель кафедры государственного языка
Ошского государственного университета

Старший преподаватель кафедры государственного языка
Ошского государственного университета

Старший преподаватель кафедры государственного языка
Ошского государственного университета

**Tolubaeva Gulnara Mamyrovna, Abdysheva Zarina Abdinazarovna, Nurmamatova Meilikan
Tagaybekovna**

Senior Lecturer of the Department of State Language Osh State University
Senior Lecturer of the Department of State Language Osh State University
Senior Lecturer of the Department of State Language Osh State University

ИРАН-ТАЖИК ТИЛДЕРДЕН ӨЗДӨШТҮРҮЛГӨН СӨЗДӨРДҮН ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАР АРКЫЛУУ ЫҢГАЙЛАНЫШЫ

АДАПТАЦИЯ ИРАНО-ТАДЖИКСКИХ СЛОВ ЧЕРЕЗ СОГЛАСНЫЕ

ADAPTATION OF WORDS BORROWED FROM THE IRANIAN-TAJIK LANGUAGES, THROUGH CONSONANT SOUNDS

Аннотация: Макалада иран-тажик тилдеринен мааниси жактан өзгөрүлүп өздөштүрүлгөн сөздөрдүн үнсүз тыбыштар аркылуу кыргыз тилине ыңгайланышы иликтөөгө алынды. Мезгилге жараша өзгөрүүгө дуушар болгон абалын объективдүү түрдө аңдаштырып чыгуу зарылчылыгы пайда болот эмеспи. Кыргыз тилине оошкон иран-тажик сөздөрү кыргыз тилине багынып, анын эсебинен өзүнүн алгачкы маанисин өзгөртүп жибергенин байкоого алып, бул кубулуштардын түрдүүчө жүзөгө ашырылышы тууралуу кеп козголот.

Аннотация: В статье изучалась адаптация иранско-таджикских слов к кыргызскому языку через согласные звуки. Возникает необходимость объективного осмысления ситуации, которая претерпевает сезонные изменения. Заметим, что ирано-таджикские слова, вошедшие в кыргызский язык, сдались кыргызскому языку и за счет него изменили свое первоначальное значение, речь идет о различных реализациях этих явлений.

Ачкыч сөздөр: өздөштүрүлгөн сөздөр, кабыл алган сөздөр, төркүнү, алгачкы маани, тажик тили, сөз байлыгы, тектеш тилдер ж.б.

Ключевые слова: освоенные слова, принятые слова, произношение, начальное значение, таджикский язык, словарный запас, родственные языки и т. д.

Abstract: The article studied the adaptation of Iranian-Tajik words to the Kyrgyz language through consonants. There is a need for an objective understanding of the situation, which is undergoing seasonal changes. Note that the Iranian-Tajik words that entered the Kyrgyz language,

surrendered to the Kyrgyz language and due to it changed their original meaning, we are talking about different implementations of these phenomena.

Keywords: mastered words, accepted words, pronunciation, initial meaning, Tajik language, vocabulary, related languages, etc.

Кыргыз тилине иран-тажик тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр кыргыз тил илиминде кандайдыр бир деңгээлде изилденгени менен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн донор тилдеги маанилери толук такталбай, кабыл алынган гана маанилери белгиленип келе жатат. Ошондой эле иран-тажик тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр кыргыз тилинин диалектилериндеги ордун көпчүлүк диалектолоктор белгилеп келе жатышат.

Кыргыз тилиндеги материалдык маданиятка байланыштуу терминдердин калыптанышын да иран тилинин тийгизген таасирин белгилөө менен З. Акылбекова бул элдер аркылуу турмуш тиричиликке, айыл-чарбага, дыйканчылык, багбанчылык, курулуш, кол өнөрчүлүкж.б. тармактар боюнча өтө көп сөздөр кабыл алгандыгын баса белгилейт [1, 45-б.].

Азыркы кыргыз тилинде жана анын диалектилериндеги иран-тажик тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдү эки топко бөлүп карайт. Биринчиси – кыргыз тилине байыркы мезгилде кабыл алынып тилибиздин тыбыштык түзүлүшүнө абдан ыңгайланышып, колдонуу чөйрөсү кеңип, эне тилибиздеги сөздөрдөн кескин айырмаланбаган сөздөр. Бул топтогу сөздөр төл сөздөрүбүздөй кабыл алынат да анын кабыл алынган сөз экенин окурман (тилчи жана иран-тажик тилдерин өздөштүргөн кыргыздардан башкасы) ажырата жана айырмалай албайт. Бул топтогу сөздөргө мисал катары төмөнкү сөздөрдү: деһкан – дыйкан, мейман-мейман; нафта – апта; һэва – аба; факр – пикир; кэфгир – кепкир; фа’эде – пайда; фэрзэнд – перзент; фериште – периште; дүрбү – дүрбү (*алысты жакындатып көрсөтө турган оптикалык курал, тажик тилинде «дүр» - алыс , «бин» -көрүү, демек алысты көрүү*) азыркы кыргыз тилинде көбүнчө фольклордук чыгармаларда “турнабай” деп айтылат. Бирок турнабай бир көзгө гана ыңгайлаштырылган аспап.

Иран-тажик тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн экинчи тобуна – элдин көпчүлүгүнө толук тарабай дээрлик китеп (жазма адабияттын үлгүлөрүндө) лексикасында колдонулуп, диний түшүнүктөр менен абстрактуу маанилерди берген сөздөр: адамзат – хакикэт – акыйкат; афат – апат; эрман – арман; һазл – азил; бахт – бакыт; жэмэт – жамаат; джэмэл – жамал; джэфа – жапа; залем – залим; хэйал – кыял; хэсрэт – касиет ж.б [1, 78-б.].

Демек, иран-тажик тилдеринен оошкон сөздөр жалпы элдик тилде калыптануусу бир кылка кубулуш эмес, мындай мыйзамдуулук кыргыз тилине өздөштүрүлүшү жүздөгөн жылдарга созулган процесс.

Тарыхый булактарда көрсөтүлгөндөй Орто Азия менен Казакстанды мекендеген түрк урууларынын тилине араб сөздөрүнө караганда фарс сөздөрү мурдараак өздөштүрүлө баштаган. Кээ бир уруулардын аттары (этнонимдер) алар жашаган жерлердин (топонимдердин) аталыштарын иликтөө натыйжасында жана байыркы, орто кылымдагы тарыхчылардын маалыматтарына таянып төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарууга боло турганда. Теги иран тилине тиешелүү сөздөрдүн түрк тилдерине оошу, фарсы жана түрк тилде сүйлөгөн элдердин карым-катышы араптардын Орто Азияга келе элек мезгилде эле башталган өңдөнөт.

Фарсы тилинин лексикалык элементтери башка түрк тилдерине, анын ичинде кыргыз тилине өздөштүрүлүш процессин изилдөөдө төмөндөгүдөй жагдайларды эске тутуу зарыл

деп эсептейбиз. Фарсы тажик тилдери алгач араб сөздөрүн кабыл алып, аларды өзүнүн тыбыштык түзүлүшүнө ыңгайлаштырып, өз сөздөрүндөй кабылдагандан кийин түрк тилдери кабыл ала баштаган б.а. алды менен арап сөздөрүн иран тажик тилдери өздөштүрүп, андан кийин иран тажик тилдеринен түрк тилдери өздөштүрүлгөн.

Биз мындай процессти шарттуу түрдө төмөндөгүдөй эки мезгилге бөлүп кароого болот:

Биринчи – XV кылымга чейинки мезгилди камтыса, экинчиси XV кылымдан Октябрь революциясына чейинки мезгил.

Октябрь революциясына чейинки мезгил кыргыз урууларынын Фергана, Памир жана Гисар өрөөнүнө кирип отурукташа башташы менен башкача айтканда XVI кылымдардын башына туура келет. Бул мезгилде кыргыздар иран тилинде сүйлөгөн тажик эли менен түздөн-түз тилдик байланышка өтүп, алардын таасири аркасында көптөгөн жаңы сөздөрдү кабыл ала баштайт. Бул тилдик байланыш бүгүнкү күнгө чейин уланууда.

Ушундан улам кыргыз тилине тектеш (казак, өзбек, кара калпак, алтай, хакас, тува ж.б.) алыскы тектеш (монгол, бурят, калмак, тунгус-манжур) ж.б. системадагы (кытай, араб, иран ж.б.) тилдер менен экономикалык, саясий жана чек аралаш байланышын ар бир доордогу карым-катнашынын натыйжасында тилге тийгизген таасирлерине анын ичинде лексикалык оош-кыйышына өзгөчө көңүл бурулууга тийиш. Жогорудагыдай жагдайларды жүзөгө ашыруу тарыхый лексиканын негизги маселелеринин бири болуп саналат.

Чет тилдердин элементтери аралашпаган бир да «таза тил» болбойт деген оксиома бар эмеспи. Ушуга байланыштуу К.Дыйканов «Кайсы тилди албаңыз анда чет сөздөр сан жагынан бирдей эмес. Бир тилде чет сөздөр көп болсо, экинчи тилде аз жана ал сөздөрдүн тыбыштык турпаты, кээде семантикалык мазмунун да өз булагынан башкача болуп өздөштүрүлгөн тилдеги мындай айрымачылыктардын көп болушу жакын диалектилерди же тилдерди бири-биринен дагы алыстатып турат» деп белгилейт [2, б-б.].

Кыргыз тилинин лексикалык курамындагы иран-тажик сөздөрүнүн тилибизге сиңип, табийгый түрдө калыптанып, четен ажыратуу кыйын бир тилден өздөштүрүлгөн, узак жолду басып өткөн ар кайсы, ар түрдүү мезгилдерди башынан өткөрүп башка тилге кирген мындай сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшү туруксуз болуп келген.

Белгилүү бир тилдеги тыбыштык фонемалык касиетти экинчи бир тилде өзгөчө түрдө болуп келүү ыктымал. Мисалы: кыргыз тилинин өзүнө гана тиешелүү фонетикалык өзгөчөлүккө ээ.

Демек, кыргыз тилине оошкон иран-тажик сөздөрү кыргыз тилинине багынып, анын эсебинен өзүнүн алгачкы фонетикалык түзүлүшүн өзгөртүп жиберди. Бул түрдү кубулуш ар түрдү жагдайларда түрдүүчө жүзөгө ашат.

Иран-тажик жана кыргыз тилдеринин курамы ар түрдү болуп келет. Иран-тажик тилдериндеги үнсүз тыбыштары баарынын бирдей эквиваленти кыргыз тилинен табыла бербейт.

Ошондуктан, иран-тажик сөздөрүн айтканда кыргыз тилинде ошолбойдон туура айтпаганы белгилүү болду. Биз бул чакан макалада иран-тажик тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн тыбыштык жактан кыргыз тилине ыңгайланышы жана аталган тилден кабыл алынган сөздөр жөнүндө болмокчу.

Иран тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн башындагы [h] тыбышынын кыргыз тилинде түшүп калышы: Мисалы, ир. hoуз; кырг. деал. эвиз «басейин, резервуар, водоем, пруд»; ир. хокм; кырг. өкүм: «приказ, повеление, предписание»; ир. афг. husайин «красного цвета (о птицах)»; кырг. Кусейин, Хусейин (адам аты); ир. hoшар афг. «коллективное

выполнение какой-либ. работы»; кырг. ашар; ир. Һайван «животное»; кырг. айбан; ир. Һәр «каждый»; кырг. ар (бир) ж.б.

[h] тыбышынын [к] тыбышына өтүп айтылышы: ир. хам; кырг. диол. кам «сырой, недоваринный, незрелый»; ир. хал; кырг. кал «родинка»; сөз аягында: ир. таварих; кырг. таберик; ир. хомар «похмелье опьянение, хмель»; кырг. кумар «утуп алуу кызыкчылыгы менен аябай берилип, бир нерсеге (акча, мал-мүлк ж.б.сайып ойной турган оюндар; эңсөө, өтө берилүүчүлүк)»; ир. хандок «ров, окоп, яма»; кырг. диал. кандек «яма»; ир. халта «сумка»; кырг. диал. калта «баштык»; «кийимдин чөнтөгү»; ир. холг «характер, нрав»; кырг. кулк «кылык-жорук, жүрүм-турум, мүнөз»; ир. халг «люди, народ, толпа»; кырг. калк «эл»; ир. хош-бакт «счастливый»; кырг. кушбак ж.б.

[h] тыбышынын сөз ортосунда түшүп айтылышы ир. чохон «мир (вселенная)» кырг. жаан (чыккан күлүк); ир. шаһи «атлас (материал)»; кырг. шайы, шайы көйнөк, шайы жоолук [h>й].

Иран тилдеринин өздөштүрүлгөн сөздөрдө, h тыбышы түшүп калып, созулма үндүүгө өтүшү: ир. захар, зах «яд, ядовитые вещества», кырг. заар, 1. «уу»; 2. көбүнчө биттелбеген текеден же кочкордун күүлөнгөн учурда чыгуучу коңурсуган жаман жыт. 3. өт, каар, ачуу, ир. аждаһа, аждахар, айдахар; кырг. ажыдаар «жомоктордо учуроочу, адамды, айбанды оп тартып соруп коюучу, каарданса оозунан от чыккан укмуштуу чоң жылан»; ир. каһраман, кырг. каарман «баатыр, эр кайраттуу» ж.б.; ир. шаһар «город», кырг. шаар; ир. баһар «весна»; кырг. диал. баар.

Иран тилдеринде анын ичинен тажик тилинде 24 үнсүз тыбыш бар: б, п, м, в, ф, д, т, н, ч, ц, з, с, ж, л, р, й, г, к, х, жогорудагы тыбыштардын ичинен [ц] тыбышты орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамында жолугат. Бул тыбыш иран-тажик тилдери үчүн мүнөздүү эмес.

[Б] фонемасы иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдө донор – тилде кандай айтылса, так ошондой эле азыркы кыргыз тилинде акустикалык жактан өзгөрбөй колдонулат: ир. бахий, кырг. бий алма- бихи; кырг. бейтап; ир. бөдам; кырг. бадам; ир. байрак; кырг. байрак; ир. битартиб, кырг. бейтартип; ир. биадеп; кырг. бейадеп; ир. биби кырг. бүбү (салыш Орозбүбү); ир. баңги; кырг. баңги; ир. банда; кырг. бенде; диал. пенде; ир. бакт; кырг. бакыт ж.б.

Азыркы кыргыз тилинин диалектилеринде иран тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн башында [б] тыбышы [п] тыбышына өтүп айтылат: ир. банда; кырг. диал. пенде ад. т. бенде; ир. буйра; кырг. диал. пойра; ир. бихона; кырг. диал. пэкэнэ; ир. бимаза; кырг. диал. беймаза ж.б.

Иран тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү [б] тыбышы сөздүн экинчи муунунда б.а. сөз ортосунда өзгөрүүгө учурабай айтылат: ир. галбер; кырг. калбыр; ир. занбурак; кырг. замбирек; ир. дарбоза; кырг. дарбаза; ир. дебол; кырг. дубал; ир. гунбас; кырг. күмбөз ж.б.

[Б] фонемасы сөз аягында [п] тыбышына өтүп айтылат: ир. хуб; «хорошо, ладно»; кырг. диал. Куп (болот).

Иран тилдериндеги [в] кыргыз тилиндеги өздөштүрүлгөн сөздөрдүн башында түшүп калып айтылат: ир. вайрон; кырг. ойрон.

Сөз ортосунда [в] тыбышы азыркы кыргыз тилинде [б], [м], [й] тыбышына өтүп айтылат: ир. нонвой; кырг. набай; ир. чавон; кырг. жубан; ир. чонвар; кырг. жаныбар; ир. таварих «поздравление»; кырг. таберик; ир. хейван, кырг. айбан; ир. девор; кырг. дубал; ир. девона; кырг. дубана; ир. корвон; кырг. кербен; ир. гувох; кырг. күбө; ир. давон; кырг. дабан; ир. дарбаш; кырг. дербиш; ир. чонварк; кырг. жаныбар; ир. чарва; кырг. чарба (айыл чарба);

ир. айвон; кырг. диал. Айбан «терраса, веранда»; ир. мева; кырг. мөмө; ир. мавмз; кырг. мейиз ж.б.

Иран тилинде [в] тыбышынан мурда [а], [о] үндүүлөрү келсе, кыргыз тилинде созулма үндүү менен берилет:

Ир. гурков; кырг. көркоо; ир. навруз; кырг. нооруз; ир. палав; кырг. пало; ир. савдо; кырг. соода; ир. шавла; кырг. шөөла «рисовая каша с мясом» ж.б.

Иран тилиндеги [г] тыбышы кыргыз тилине өздөштүрүлгөн сөздөрдүн башында [к] тыбышына өтүп айтылат: ир. гумбас; кырг. күмбөз; ир. геп; кырг. кеп; ир. гилем; кырг. килем; ир. гүвох; кыргыз күбө; ир. гумон; кырг. күмөн; ир. гурков; кырг. көркоо «могилщик»; ир. гунохкор; кырг. күнөөкөр; ир. ганч; кырг. кенч; ир. гандой; кырг. келей; ир. гугирд; кырг. күкүрт «горючая сера»; ир. гуристон; кырг. көрүстөн ж.б.

Донор тилдеринен кабыл алынган сөздөрдөгү [г] тыбышы сөз ортосунда азыркы кыргыз тилинде [к] тыбышына өтүп айтылат:

Ир. шогирт, кырг. шакирт; ир. гугирд, кырг. күкүрт; ир. кавкир, кырг. кепкир. Көпчүлүк учурда сөз ортосундагы [г] тыбышы сакталат: ир. когаз, кырг. кагаз; ир. заргар, кырг. зергер, ир. пайгамбар, кырг. пайгамбар; ир. нагз, кырг. нагыз; ир. бегам, кырг. бейгам ж.б. Сөздүн аягында [г] үнсүз тыбышы кыргыз тилиндеги каткалаң үнсүз [к] тыбышына өтүп айтылат: ир. чирог, кырг. чырак; ир. бог, кырг. бак ж.б.

Иран тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү [д] фонемасы азыркы кыргыз тилинде сөздүн башында, ортосунда өзгөрүүсүз эле колдонулат: ир. дарваза, кырг. дарбаза ир. дам; кырг. дем; ир. дован, кырг. дабан; «перевал»; ир. дарахт, кырг. дарак; ир. дарье, кырг. дарыя; ир. дастуркон, ир. дуруст, кырг. дурус; ир. дон, кырг. дон; ир. беда, кырг. беде; ир. даста, кырг. десте; ир. дада, кырг. диал. дэдэ; ир. дидан, кырг. дидар; ир. банда, кырг. бенде диал. пенде; ир. гадой, кырг. кедей; ир. зиндон, кырг. зындан; ир. парда, кырг. диал. пэрдэ «занавеска, шторы, портьера»; ир. савдо, кырг. соода; ир. шарманда, кырг. шерменде, диал. шэрмэндэ ж.б.

Сөздүн аягында [д] тыбышы [т] тыбышына өтүп айтылат: ир. фарзанд, кырг. перзент; ир. шогирд, кырг. шакирт; ир. канд, кырг. кант; ир. кушомад, кырг. кошамат; ир. пулод, кырг. болот диал. полот; ир. муруд, кырг. алмурут; ир. дод, кырг. дат; [д] тыбышынын [н] тыбышына өтүп айтылат: ир. донишманд, кырг. даанышман; ир. хунарманд, кырг. өнөрман «ремеслинник, кустарь» ж.б.

Иран тыбышы [ж] үнсүз тыбышы менен башталган сөздөр өтө сейрек болгондугуна байланыштуу аталган тыбыш катышкан сөздөр кыргыз тилине өздөштүрүлгөн эмес. Бирок [ж] тыбышына акустикалык жана артикуляциялык жактан жакын турган [з], [дж] тыбышына катышкан сөздөр кыргыз тилинде жыш кездешет: ир. джанур, кырг. жаныбар; ир. джай – фарагат, кырг. жайбаракат; ир. джайнамаз, кырг. жайнамаз; ир. жебе, кырг. жебе; ир. джигар, кырг. жигар, диал. жигар «печень»; ир. джанжол, кырг. жаңжал; ир. джаубгар, кырг. жоопкер; ир. джауанмард, кырг. Жоомарт (Жоомарт бергенин айтпайт, эр айтканынан кайтпайт) макал.

Ир. джура, кырг. жоро (салыш. кырг. жоро жолдош) ж.б. Аталган тыбыш сөздүн башында жана ортосунда кездешет.

Иран тилиндеги [з] тыбышы катышкан сөздөр кыргыз тилине өздөштүрүүгө сөздүн башында көпчүлүк учурда туруктуу сакталат:

Ир. Захар, кырг. заар; ир. зирак, кырг. зирек «понятливый, смысленный»;

Ир. зиен, кырг. зыян; ир. заргар, кырг. зергер; ир. зиндон, кырг. зындан.

Кээде [з] тыбышы азыркы кыргыз адабий тилде [ч] тыбышына өтүп айтылган учурларын байкоого болот: ир. **занджир**, кырг. **чынжыр**. Бирок кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде [з] тыбышы сакталып айтылышын белгилөөгө болот: ир. **занджир**, кырг. диал. **занжир**. Аталган тыбыш кыргыз тилинде сөз ортосунда сакталып айтылат: Ир. **найза**, кырг. **найза**; ир. **арзон**, кырг. **арзан**; ир. **гузар**, кырг. диал. күзөр «небольшой базар»; ир. **гүлзор**, кырг. **гүлзар**. Ир. **покиза**, кырг. **пакиза**; ир. **мирзо**, кырг. **мырза ж.б.** Сөздүн аягында өтө сейрек учурайт: ир. **новруз**, кырг. **нооруз**; ир. **мавиз**, кырг. **мейиз**; ир. **когаз**, кырг. **кагаз**; ир. **ноз**, кырг. **наз** [3, 59-б.] ж.б.

Иран тилиндеги [к], [к] тыбыштары сөздүн бардык позициясында учурайт; ир. **каш** «ээрдин кашы», кырг. **каш**; ир. **кали**, кырг. **колы** (калы килем); ир. **кодык** «эшектин кодиги»; кырг. диал. **кодик**; ир. **каландар**, кырг. **календар**; ир. **кути**, кырг. **куту**, **кутуча**; ир. **куур**, кырг. **куур**; ир. **каруан**, кырг. **кербен**; ир. **каса**, кырг. **кесе**, диал. **касса**; ир. **когаз**, кырг. **кагаз**; ир. **кэлбэт**, кырг. **келбет**; ир. **кан**, кырг. **кен**, диал. **канн**; ир. **кауак**, кырг. диал. **көпэк ж.б.**

Сөз ортосунда келген иран тилиндеги [к], [к] тыбыштары азыркы кыргыз тилинде өзгөрүүсүз эле колдонулат: ир. **гурков**, кырг. **куөркоо**; ир. **дехкон**, кырг. **дыйкан**; ир. **гунахкар**, кырг. **күнөкөр**; ир. кырг. **бекер**; ир. **кукнор**, кырг. **көкнар**; ир. **лаклак**, кырг. **илегилег** [3, 161-б.] ; [кк] [к] ир. **якка**, кырг. **жеке** «одинокий, единственный, частный» ж.б.

Сөздүн аягында деле өзгөрбөй сакталат: ир. **назук** [з], кырг. **назик**; ир. **карг** «насарог» кырг. **керик**; ир. **кусак** «каробчка хлопка», кырг. **косек**; ир. **калтак** «палка, дубинка»; кырг. **келтек**, диал. **калтак**; ир. **зомбурак**, кырг. **замбирек**; ир. **донак** «косточка», кырг. **Данек**; ир. **байрак**, кырг. **байрак**; ир. **патак**, кырг. **батак**. Диал. **патак ж.б.**

Иран – тажик тилдеринде [й] фонемасы сөздүн башында сейрек учурайт. Б. Орузбаеванын пикири боюнча [й] фонемасы менен башталган сөздөр гана башында учурайт турганын белгилейт, ир. **йигит**, кырг. **жигит**; ир. **йилем**, кырг. **желегим**; ир. **йурга**, кырг. **жорго**. Аталган фонема сөз ортосунда сейрек учурайт: ир. **руймол**, кырг. диал. **оромол**, **жоолук**; ир. **пайгамбар**, кырг. **байгамбар**; ир. **майдон**, кырг. **майдан**; ир. **байрак**, кырг. **байрак**; ир. **вайрон**, кырг. **ойрон**. Бирок сөздүн аягында жыш колдонулат. Кээде азыркы кыргыз тилине өздөштүрүлгөн сөздөрдүн аягында түшүп калат; ир. **шолий** «неочищенный рис», кырг. **шалы**; ир. **тутый**, кырг. **тоту** (куш), ир. **форсий**, кырг. **фарсы**; ир. **камии**, кырг. **кем**, диал. **кам**; ир. **бихий** «айва»; кырг. диал. **бихи**; ир. **гадай** «нищий, попрошайник», кырг. **кедей**. диал. **гэдай**; ир. **жой** «место», кырг. **жай**; ир. **лой**, кырг. **ылай**; ир. **нанвай**, кырг. **наавай**; ир. **сарой**, кырг. **сарай**; ир. **супнай**, кырг. **сурнай ж.б.**

Иран – тажик фонема [л] сөздүн бардык позициясында учурайт. Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн башында [л] тыбышынын алдына бир үндүү тыбыш кошулуп айтылат: ир. **лаклак**, **илегилек**; ир. **лой**, кырг. **ылай**; ир. **лаган**, кырг. **илаган ж.б.**

Сөздүн ортосунда ир. **алав**, кырг. **алоо** «пламя»; ир. **алмос**, кырг. **алмаз**; ир. **гилем**, кырг. **килем**; ир. **гүлзор**, кырг. **гүлзар**; ир. **калла**, кырг. **келде**, диал. **кала**; ир. **калтак**, кырг. **келтек**; ир. **палав**, кырг. **пало**; ир. **шавла**, кырг. **шөөла**;

Ир. **шолий**, кырг. **шалы**; ир. **галбер**, кырг. **калбыр**; ир. **каландар**, кырг. **календар ж.б.**

Сөздүн аягында: ир. **хол**, кырг. **кал**; ир. **пул**, кырг. диал. **пул**; ир. **дил** «сердце», кырг. диал. **дил**; ир. **афзол**, кырг. **абзел**; ир. **гул**, кырг. **гүл ж.б.**

Иран- тажик тилдериндеги [м] фонемасы да сөздүн бардык позициясында учурайт. Азыркы кыргыз тилине иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдө өзгөрүүсүз колдонулат. Сөздүн башында:

х > к: ир. **мархум**, кырг. **маркум**; ир. **мех**, кырг. **мык**;

в > м: ир. **маст**, кырг. **масс**; ир. **мева**, кырг. **мөмө**;

х>й: ир. мехман, кырг. мейман;

Сөздүн ортосунда: ир. гумон, кырг. күмөн; ир. мехмон, кырг. мейман, (конок); ир. маймун, кырг. маймул; ир. нимжон, кырг. ымжан; ир. өсмону, кырг. асман; ир.

Сөздүн аягында: ир. дам. «дыхание» кырг. дем, дам: ир. ердам, кырг. жардам;

Ир. ном, кырг. наам; ир. сым, кырг. зым, сым; ир. бадам «миндаль» кырг. бадам ж.б.

Иран тилиндеги [н] тыбышы сөздүн бардык позициясында келе берет.

Өздөштүрүлгөн сөздүн башында: ир. набут, кырг. диал. набыт(болду);

Ир. нахуш, кырг. ноокас, ноокастап калдым, (ооруп калдым); ир. надан, кырг. наадан; ир. нарасида, кырг. наристе; ир. наз, кырг. наз, [4, 89-б.]

Ир. назик, кырг. назик; ир. нануай, кырг. наавай; ж.б.

Сөз ортосунда: ир. нанхана кырг. нанкана; ир. нишона, кырг. нышан; ир. гунох, кырг. күнөө; ир. гунбаз, кырг. күнбөз; ир. чончол, кырг. жаңжал [2]; ир. чондор «одушовленный, живое существо», кырг. жандар; ир. чанвар, кырг. жаныбар; ир. кукнор, кырг. көкнар; ир. күнгора, кырг. күнжара ж.б.

Сөздүн аягында: ир. зиен, кырг. зыян; ир. зиндон, кырг. зындан; ир. жон, кырг. жан; ир. лаган, кырг. илеген; ир. карван, кырг. кербен; ир. маймун, кырг. маймыл; ир. мехман, кырг. мейман; ир. мхрубан, кырг. мээрман; ир. тан, кырг. дене, диал. тана; ир. устухон, кырг. устукан; ир. хирман, кырг. кырман; ир. туфон, кырг. топон (суу); ир. ширин, кырг. ширин; ир. шодман, кырг. шатман; ир. эхсон, кырг. кепсен ж.б.

Иран тилиндеги [р] үнсүз тыбышы аталган тилде сөздүн бардык позициясында учурайт. Бирок кыргыз тилинде өздөштүрүлгөн сөздөрдүн башында протеза кубулушуна учурап, [и], [ы], [о] үндүү тыбышы кошулуп айтылат: ир. ранг, кырг. ыроң; ир. рост, кырг. ырас; ир. руймол, кырг. оромол ж.б.

Сөз ортосунда өзгөрбөй колдонулат: ир. сардар кырг. сардар «военноначальник, предводитель»; ир. форзанд, кырг. перзент; ир. хирмон, кырг. кырман; ир. хурсант, кырг. курсант; ир. хуруз, кырг. корооз; ир. шарманда, кырг. шерменде; ир. шарек, кырг. шерик; ир. шогирт, кырг. шакирт; ир. зирак, кырг. зирек; ир. арзон, кырг. арзан; ир. барг, кырг. барак; ир. бейтароф, кырг. бейтарап; ир. гуристан, кырг. көрүстөн, ир. дарах, кырг. дарак; ир. дастуркан; кырг. дасторкон; ир. дарухана, кырг. дарыкана; ир. дуруст, кырг. дурус; ир. мархум, кырг. маркум ж.б.

Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн аягында деле өзгөрбөй колдонулат: ир. аждар, кырг. ажыдаар; ир. агар, кырг. агар; ир. анор, кырг. анар; ир. аначир, кырг. анжир; ир. астар, кырг. астар; ир. бекер, кырг. бекер; ир. гүлзор, кырг. гүлзар, гүлбак; ир. гунохгор, кырг. күнөкөөр; ир. гур, кырг. көр, «могила»; ир. дастер, кырг. тестиер; ир. дучор, кырг. дуушар; ир. заргар, кырг. зергер; ир. кафкир, кырг. кепкир; ир. кафтар, кырг. кептер «голубь»; ир. нештар, кырг. наштар; ир. окур, кырг. акур; ир. паракор, кырг. паракор; ир. танур, кырг. дандыр; ир. харидор, кырг. кардар; ир. шер, кырг. шер; ир. хунар, кырг. өнөр ж.б.

Иран тилиндеги [с], үнсүз тыбышы сөздөрдүн бардык позициясында учурайт. Азыркы кыргыз тилине иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн башында [ш] тыбышына өтүп айтылат: ир. сашанбе, кырг. шейшенби; ир. самбуза, кырг. самса; ир. сурнай, кырг. сурнай; ир. сардор, кырг. сардар; ир. сайр; кырг. Сайра (сайрандап ойноп жүрөбүз); ир. сарторош, кырг. чачтарач; ир. Сарой, кырг. сарай ж.б.

Сөздөрдүн ортосунда өзгөрбөй колдонулат: ир. пуписа, кырг. опуза, попуза; ир. басар, кырг. безер [5, 123-б.]; ир. даста, кырг. дастан; ир. мехмандус, кырг. меймандос; ир. устура, кырг. устароа; ир. устухон, кырг. устукан; ир. форсий, кырг. фарсы; ир. эхсон, кырг. кепсен ж.б.

Сөздүн аягында иран тилдеринде [с] тыбышы менен келген сөздөр азыркы кыргыз тилинде [з] тыбышына алмашып кетет: ир. хурус, кырг. короз; т ир. алмас, кырг. Алмаз [б, 88-б.] ж.б.

Донор – тилиндеги [т] фонема сөздүн бардык позициясында жолугат.

Бирок сөздүн аягында кыргыз тилинде түшүп калган учурларын да байкоого болот.

Сөз башында: ир. таб. Таф; кырг. тап (оттун тапбы); ир. таппонча, кырг. тапанча; ир. таразу, кырг. тараза; ир. тиреза, кырг. терезе; ир. тоза, кырг. таза; ир. тунука, кырг. тыныке. Кээде сөз башындагы т>д тыбышына өтүп айтылат; ир. тан, кырг. дене, диал. тана; ир. танур, кырг. дандыр, диал. тандыр.

Сөз ортосунда: ир. бетоб, кырг. бейтап; ир. даста, кырг. десте(гүл десте); Ир. калтак, кырг. келтек, диал. калтак; ир. офтоба, кырг. аптаба, - аптама; ир. устура, кырг. устара; ир. устухон, кырг. устукан; ир. хафта, кырг. апта ж.б.

Сөздүн аягында азыркы кыргыз тилинде үнсүздөрдүн кийин [т] тыбышы түшүп калат: ир. хурстант, кырг. курсант, диал. курсан; ир. хишт, кырг. кыш (кирпич маанисинде); ир. тахт «трон, престол», кырг. так; ир. рост, кырг. ыраст; ир.паст, кырг. диал. пас (төмөн, жаман деген мааниде); ир. мушт, кырг. диал. муш; ир. маст, кырг. мас; ир.дуруст, кырг. дурус; ир. дуст, кырг. дос; ир. дарахт, ир. кырг. дарак; ир. гушт, кырг. диал. гөш.

Донор – тилдеги тиш эринчил, жылчыкчыл [ф] үнсүз тыбыш орус жана араб – перси тилдерине гана мүнөздүү Азыркы кыргыз тилине анын ордуна [б], [п] тыбыштары дал келет. Иран тилинде бул тыбыш сөздүн бардык позициясында кездешет: ир. фарзант, кырг. перзент; ир.фаришта, кырг. периште; ир. фарсий, кырг. перси; ир. фаранчи, кырг. диал. паранжи; ир. форман «указ, повеление», кырг. диал. парман ж.б.

Сөз ортосунда: ир. туфон, кырг. топон; ир. кафа, кырг. капа; ир. офтоба, кырг. аптаба, аптама; ир. кафкир, кырг. капкир; ир. кафтар, кырг. кептер(көгүчкөн); ир. гуфт, кырг. жуп; ир. шафтолу, кырг. шабдалы ж.б.

Сөздүн аягында: ир. бетараф, кырг. бейтарап.; ир. даф, кырг. дап «бубен»; ир. суф, кырг. сурп (кездеме);ир. кавф, кырг. кап ж.б.

Иран тилдериндеги [ш] үнсүз тыбыш сөздүн бардык позициясында учурайт. Иран тилдеринен кыргыз тилине кабыл алынган сөздөрдө өзгөрүүсүз колдонулат.Сейрэк учураган [ш] тыбышынын алдына бир үндүү тыбыш кошулуп айтылат: ир. шанбе, кырг. ишенби; ир. шиши, кырг. ише.

Сөздүн башында: ир. шахр, кырг. шаар; ир. ширин, кырг. ширин; ир. шер, кырг. шер; ир. шогирд, кырг. шакирт; ир. шафтолу, кырг. шабдолу диал.шаптолу; ир. шарманда, кырг. шерменде; ир. шарик, кырг. шерик; ир. шамшер. кырг. шамшар; ир. шула, кырг. шоола; ир. шух, кырг. шок; ир. шадмон, кырг. шатман; ир. шолий, кырг. шалы; ир. шох, кырг. шак «ветвь» ж.б.

Сөз ортосунда: ир. доньшманд, кырг. даанышман; ир. душанбе, кырг. дүйшөнбү; ир. нишона, кырг. жышана; ир. пешиний, кырг. бешим; ир. обкашак, кырг.апкөч «коромысло»; ир. сешанбе, кырг. шейшемби; ир. хишт, кырг. кыш (кирпич); ир. хушамат, кырг. кошамат; ир. шиша, кырг. диал. ише ж.б.

Сөздүн аягында: ир. хуш, кырг. үш (үшүн кетирип) «чувство, сознание»; ир. сартарош, кырг. чачтарап; ир. калламуш, кырг. келемиш; ир. дониш, кырг. тааныш; ир. дервиш, кырг. дербиш ж.б.

Иран тилдеринде жана азыркы кыргыз тилинде [ч] үнсүз тыбышы сөздүн бардык позициясында келе берет: ир. чарб, кырг. чарбы (малдын ич майы); ир. чар-пайе, кырг. диал. чарпэйэ «столик счетырма ножками»; ир. чолог, кырг. чолок; ир. чанг, кырг. диал. чэнгэл

«кисть руки с согнутыми пальцами»; ир. чукур, кырг. чукур; ир. чап, кырг. диал. чап (сол кол); ир. чераг, кырг. чырак; ир. чарых, кырг. чарк «самопрялка»; ир. чакмак, кырг. чепкен (сырт кийим); ир. чарвадар, кырг. диал. чарбадар, чарвадар; ир. чашт, кырг. шашке, диал. чашке «еда около полудня» ж.б.

Сөз ортосунда: ир. порча, кырг. барча, диал. пэрчэ; ир. пиллачий, кырг. пила; ир. куча, кырг. көчө; ир. бечара, кырг. бечара ж.б.

Сөздүн аягында: ир. мурч, кырг. мурч; ир. ганч, кырг. кенч; ир. хеч, кырг. эч ж.б.

Кыргыз тилине оошкон иран-тажик сөздөрү кыргыз тилинине багынып, анын эсебинен өзүнүн алгачкы маанисин өзгөртүп жиберип, түрдүү кубулуш ар түрдүү жагдайларда түрдүүчө жүзөгө ашат.

Колдонулган адабияттар:

1. Хайдаров С.М. Очерки по лексике и лексического языка / М., 1961. – 332 с.
2. Карасаев Х. К. Өздөштүрүлгөн сөздөр / Фрунзе., 1986. – 423б.
3. Муканбаев Ж., Оңдосанов Н.Д. Персче-казакча түшүндүрмө сөздүк. Алматы., Казакстан, 1974. – 207б.
4. Черных П.Я. Очерк русской исторической лексикалогии /М., 1956. – 243с.
5. Юдахин К.К. Киргизско – русский словарь. М., 1965. – 745с.
6. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. Фрунзе., Мектеп , 1980. – 254 б.

Рецензент: п.и.д. Чыманов Ж.